

SƏRBƏST ŞEİR VƏ ONUN ƏDƏBİ-TARİXİ ASPEKTLƏRİNƏ BAXIŞ

Dəyanət Cümənov

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
e-mail: dayanat.cumanov@sdu.edu.az

Xülasə. Məqalədə ümumtürk ədəbiyyatında, Azərbaycan poeziyasında verlibr, sərbəst şeir ənənələrinin mənbə və qaynaqları, poetik axtarışlar ədəbi-tarixi istiqamətlərdə öz elmi-nəzəri izahını tapmışdır. Araşdırma göstərir ki, sərbəst şeirin yalnız Qərb modernizmi statusunda təqdimatı, Şərqə, türk xalqlarına təsiri məsələsi elmi həqiqət deyildir. Ümumtürk sərbəst şeiri estetik-bədii hadisə kimi Şumer-Akkad lirikası, “Bilqamıs”dan başlamış, türk eposları, Orxon-Yenisey kitabələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” və başqa arxaik folklor janrlarının şeir poetikasının yaddaşından bugünkü poetik mətnlərə qədər bir yol gəlmişdir.

Açar sözlər: Verlibr, sərbəst şeir, Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Arpinçur Tigin, Nazim Hikmət, Rəsul Rza.

A LOOK AT FREE POETRY AND ITS LITERARY-HISTORICAL ASPECTS

Dayanat Jumanov

Sumqait State University, Sumqait, Azerbaijan

Abstract. The article discusses the sources and sources of the traditions of verlibr, free verse in general Turkic literature, Azerbaijani poetry, poetic searches in literary and historical directions. The research shows that the presentation of free verse only in the status of Western modernism, the issue of its influence on the East and the Turkic peoples is not a scientific truth. The issue of the general Turkic free verse as an aesthetic and artistic phenomenon began with the Sumerian-Akkadian lyric, “Bilqamys” and has come a long way from the memory of the poetics of the poetry of Turkish epics, Orkhon-Yenisei inscriptions, “Kitabi-Dade Gorgud” and other archaic folklore genres to today's poetic texts.

Keywords: Verlibr, free verse, Orkhon-Yenisei, “Kitabi-Dade Gorgud”, Arpinchur Tigin, Nazim Hikmet, Rasul Rza.

ВЗГЛЯД НА СВОБОДНУЮ ПОЭЗИЮ И ЕЕ ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Даянат Джуманов

Сумгаитский Государственный Университет,
Сумгаит, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются истоки и источники традиций верлиба, свободного стиха в общетюркской литературе, азербайджанской поэзии, а также поэтические искания, которые нашли свое научно-теоретическое объяснение в литературоведческом и историческом направлениях. Исследование показывает, что представление свободного стиха только в статусе западного модернизма и вопроса его влияния на Восток и тюркские народы не является научной истиной. Универсальный тюркский свободный стих как эстетическое и художественное явление берет свое начало с шумеро-аккадской лирики “Билкамыс” и прошел долгий путь от памяти о поэтике тюркских эпосов, Орхон-Енисейских надписей, “Китаби-Даде Горгуд” и других архаичных фольклорных жанров до современных поэтических текстов.

Ключевые слова: Верлибр, свободный стих, Орхон-Енисей, “Книга Даде Горгуда”, Арпинчур Тигин, Назим Хикмет, Расул Рза.

1. Giriş

Dünya ədəbiyyatşünaslığında aksentiv şeir, sərbəst şeir, ağ şeir, mənsur şeir, seqmentiv və başqa tipli şeir məfhumlarını özündə birləşdirən və beynəlxalq termin kimi daha

çox “verlibr” istilahından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçı N. Atabəyli “Azad şeir və onun poetikası” (2017) monoqrafiyasında milli ədəbiyyatımızda heca və əruz vəznli şeirlərdən nəzəri şəkildə fərqlənən bütün digər sərbəst poeziya nümunələrinin “azad şeir” termini və ümumi vəzn adı altında ifadə edilməsini təklif etmişdir: “*Azad şeir (verlibr/özgür şeir, sərbəst şeir, bəhri-təvil, mənsur şeir, aksentiv şeir, əski ozan şeiri, alliterasiyalı xalq deyimləri, sərbəst uşaq nəğmələri, seqmentiv şeir və s.) sənəti poeziya tarixində bir deformasiya (şəkil dəyişmə) deyil, daha çox ümumbəşəri mənəvi-idraki əhəmiyyətli estetik məzmun hadisəsidir*” [1, s.29]. Semantik tutumuna görə daha geniş “azad şeir” termini, fikrimizcə, ölçüsüz sərbəst şeirlə yanaşı, əruz və heca vəzninin normalarına tabe olmayan, qəlibləşməyən, kanonlaşmayan digər şeirləri də öz poetik bucağı altına ala bilər.

Araşdırmalarda verlibrin ilk dəfə Fransada Rembonun yaradıcılığında bədii forma adı kimi istifadə olunması (“Marina”, “Hərəkət” şeirlərində, 1872), bədii metodologiya termini kimi isə ilk dəfə 1915-ci ildə Riçard Oldinqton tərəfindən imajizm cərəyanı ilə bağlı işlədilməsi, yaxud verlibr adı altında sərbəst şeirin ilk nümunələrinin XVIII əsrin ikinci yarısında V. Höte, H. Heyne (alman), U. Bleyk (ingilis) kimi şairlərin yaradıcılığında rast gəlinməsi, ağ şeirin ilk nümunələrinin antik poeziyada yaranması, sonra XVI əsrdə ingilis, daha sonra fransız, alman, rus və başqa xalqların yaradıcılığında (məsələn, V. Şekspir, V. Höte, A. Puşkin, M. Lermontov, A. Blok, A. Axmatova, F.Q. Lorka və b.) təqlid, təsir kimi özünü göstərməsi qeyd olunmuşdur. Verlibr, sərbəst şeirin daha çox XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa və Amerika incəsənətində, o cümlədən ədəbiyyatında meydana gəlmiş modernizm cərəyanı və onun müxtəlif qolları olan ekspressionizm, impressionizm, abstraksionizm, futurizm, akmeizm, dadaizm, sürrealizm və s. ilə əlaqələndirmişlər.

Dünya poeziyasında modernizm ədəbi hadisəsinin Amerikanın novator şairi Uolt Uitmenin (1819-1892) “Ot yarpaqları” (1855) kitabındakı şeirlərlə başlaması, sərbəst şeiri yeni forma imkanları ilə zənginləşdirməsi məlumdur, hətta “*onun bədii yaradıcılığı rus şairlərindən V. Mayakovskiye, habelə S. Rüstəm və M. Rəfili yaradıcılığına təsir göstərmişdir*” [4, s.210]. Bu xətt Ş. Bodler (“Şər yarpaqları”), A. Rembo (“Aydınlanma”), A. Bely (“Peterburq”), O. Mandelştam (“Daş” şeirlər), eləcə də E. Verxarn, İ. Brodski, V. Mayakovski, P. Eluar, B. Brext, P. Neruda, B. Pasternak, Q. Apoliner, N. Hikmət (davamçıları Orxan Vəli, Məlik Cəvdət Anday, Oqtay Rıfat və b.), M. Rəfili, R. Rza (ardıcılları Əli Kərim, İsa İsmayılzadə, Ələkbər Salahzadə, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Vaqif Səmədoğlu, Arif Abdullazadə, Ramiz Rövşən, Rafiq Yusifov, Çingiz Əlioğlu, Abbas Abdulla, İltifat Saleh, Vaqif Bayatlı, Tofiq Abdin və b.) və başqaları ilə davam etmişdir. Azərbaycan poeziyasında Rəsul Rza “Rənglər” şeir silsiləsi ilə Azərbaycan verlibr şeir estetikasını yaratmışdır. Bəzən şairlər də öz şeir üslublarına qiymət vermişlər, məsələn, rus ədəbiyyatşünaslığında V. Mayakovski və V. Buriç (1932-1994) özlərini verlibrçi yox, “uetmençi” adlandırmışlar.

Bəzi tədqiqatlarda əski slavyan eposlarının, “İqor polku dastanı”nın verlibr poetikasına uyğunluğunu ümumtürk və ümumslavyan birliyini reallaşdıracaq amil, XIX-XX

əslərdən üzü bəri Avrasiya poetik sisteminin və azadlıq ruhunun yeni fəlsəfi-estetik zəfər yürüşü, hətta azad şeirin ümum-Avrasiya azadlıq mədəniyyətinə aparıb çıxaracağına, Avrasiyaçılıqda baş ideoloji postulat olacağına belə rast gəlmək mümkündür [1, s.111].

2. Verlibr, sərbəst şeirin həm də ümumtürk ədəbiyyatı hadisəsi olması məsələsi

Sərbəst şeirin yalnız Qərb modernizmi statusunda təqdimatı, onun yaranması və inkişafının qərbçilik təmayülü, Avropa ilə əlaqələndirilməsi və sonradan Şərqi, türk xalqlarına təsir məsələsini elmi-ədəbi faktlar inkar edir. Çünki ümumtürk sərbəst şeiri estetik-bədii hadisə kimi Şumer-Akkad lirikası, “Bilqamış”dan başlamış, “Ural Batır”, “Maaday Qara” (Altay), “Manas” (qırğız) və “Alpamış”da (özbək), əski uyğur abidələrində (“Moyun-Çor” abidəsi, “Fəhnamə”) və uyğurların Manixey poeziyası, Orxon-Yenisey kitabələri, əski ozan şeirləri və oğuz deyimləri, “Oğuznamələr”dən yadigar “Kitabi-Dədə Qorqud” və arxaik folklor janrlarının (alqış-qarğışlar, ovsunlar, sınımalar) fərqli hecalı bədii mətnlərində bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Ümumtürk yazılı ədəbiyyatının ilk lirik şair hesab oluna biləcək Arpinçur Tiginin “İlahi”si sərbəst, “azad şeir”dir:

*Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,
Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.
Cövhərdən daha üstün mənim yaxşı Tanrım,
qəhrəmanım, bayrağım!
Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətim!
Bülöv söz iti almazdır,
Bülöv söz iti almazdır,
Almazdan daha iti biliklim, əsilim, işığım...*

Yaxud həmin mənbədə çağdaş türkçədə təqdim olunmuş türkün ilk eşq iztirabları əski türk şeirinin ana vəznə olan sərbəstin, (həm də verlibrin) ünvanını aydın göstərir: “*Öz sevgilimi düşünürəm. /Düşünüb dururam.../Öz sevgilimi /Öpmək istəyirəm*” [5, s.89].

Eradan əvvəl II əsrə aid və türkcədən çincəyə tərcümə olunmuş nümunələr türklərin çinlilərə əsir düşdüyünü göstərməklə yanaşı sərbəst, “azad şeir” poetikasıdan xəbər vermişdir: *Yen-Ki-Sanı qeyb etdik, /Qadınlarımızın gözəlliyi artıq qalmadı. /Ki-Liyən dağlarını buraxdıq, /Heyvanlarımız artıq baxılmayacaq*; “*Uzaqlardan Məng-Kildəki Sarı ırmağı görürəm, /Söyüdlər kədərdən sallanır. /Mən əsir bir ailənin uşağıyam. /Xanların - Çin hakimlərinin nəğməsini anlamıram*” [2, s.93].

VI-VIII əsrlərə aid türkün öz əlifbası ilə yazılan “tarixi-qəhrəmanlıq poemaları” (İ.V. Stebleva) Orxon-Yenisey daş kitabələri meydana çıxmışdır ki, bu, ilk ümumtürk yazılı nəsr tipli sərbəst, “azad” şeir mətnləridir. İssık və Etrusk-Troya şeirlərini də bu sıraya daxil etmək olar. Maraqlı elmi faktlardan biri də odur ki, Fransadan tapılmış e.ə. 2500-cü illərə aid edilən Qlozel yazıları Orxon-Yenisey əlifbası ilə eyniyyət təşkil edir, hər iki abidə prototürk yazı işarələridir. Üç min parçadan ibarət Fransa Qlozel kitabələri Qərbi Avropanın mərkəzində türkiyəni təsdiq edən ən böyük elmi faktordur.

Məlumdur ki, sərbəst şeir daxili ritmə və intonasiyaya əsaslanır. Tədqiqatlar sübut edir ki, “Qədim türk şeiri alliterasiyalı idi” (İ.V. Stebleva), “Ritmik-sintaktik paralelizm türk xalq şeirinin əsasıdır” (V.M. Jirmunski), “Qədim türk, eləcə də qədim Oğuz (Azərbaycan) şeirinin başlıca faktoru ritm və ritm yaradan vasitələr olmuşdur. Alliterasiya, assonans, sintaktik paralelizmlər həmin ritmin təşkilediciləri kimi çıxış etmişdir” (K. Vəliyev) və “Bu (“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni nəzərdə tutulur) nəsr sintaksisi deyil” (T. Hacıyev). O.Ş. Gökyay da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bugünkü sərbəst nəzmlə müqayisə etmişdir. N. Atabəyli “azad şeir”in müxtəlif aspektlərdə bölgüsünü təklif etmiş, burada zahiri forma-şəkil üzrə növləri, verlibr ritminin leyf-ünsürü və məzmun, janr xüsusiyyətləri üzrə növləri, tarixi verlibr növləri, modernist-estetik forma və məzmun təmayülü üzrə növləri yer almışdır. Qədim türk və slavyan eposlarının poetik mətni, mənsur şeir, bəhri-təvil isə “azad şeir”in zahiri forma-şəkil xüsusiyyətlərinin nəsr tərtibli növünə daxil edilmişdir [1, s.133]. “Azərbaycan şeirində forma məsələləri” əsərinin müəllifi Ə. Şirvani də sərbəst şeirin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirərkən “bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir” adı altında mənsur şeiri nəzərdə tutmuşdur [3, s.62].

Orxon-Yenisey kitabələrindən olan “Gül Tikin”də deyilir: “...Şərqdə şən türk obasına qədər qoşun çəkdim. Az qaldı dəryaya yetişim. Güneydə doqquz ərsinə qədər qoşun çəkdim, az qala Tibetə yetişim. Qərbdə İnci (Seyhun) nəhrini keçdim, Dəmir qapıya qədər qoşun çəkdim. Quzeydə Yirba Yırku yerinə qədər qoşun çəkdim, bu yerlərdən yeritdim...” [5, s.86]. Əslində mənsur şeir olan belə parçaları asanlıqla misralara “səpələmək”lə sərbəst şeir formasına da çevirmək mümkündür:

*Şərqdə şən türk obasına qədər
qoşun çəkdim,
az qaldı dəryaya yetişim.
Güneydə doqquz ərsinə qədər
qoşun çəkdim,
az qala Tibetə yetişim.
Qərbdə İnci (Seyhun) nəhrini keçdim,
Dəmir qapıya qədər
qoşun çəkdim...*

Qəlibləşmiş, hecalanmış şeiri inkişaf etmiş, yəni sonrakı bədii təfəkkür məhsulu hesab etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, kanonik şeir vəznləri yaranana qədər bədii forma kimi azad, sərbəst şeir sistemi olmuşdur və bu həm də ümumtürk, eləcə də Azərbaycan-türk poeziyasında ilk bədii-estetik təfəkkür hadisəsidir. Azərbaycan poeziyasında sərbəst, “azad” şeir öz mənşəyini Azərbaycan folklorundan, arxaik janrlardan və milli kimlik pasportumuz “Oğuznamələr”dən və bu silsiləsinin sonuncu incisi dünyanın ən möhtəşəm eposundan - “Kitabi-Dədə Qorqud”dan almışdır:

*Uzunca ipi də gözəldir. Oğul gözəldir.
Heç kimə bənzəməyən, bütün aləmləri yaradan*

Allaha əhsən!..

O təriflədiyim uca Tanrı dost olub,

Sənə kömək etsin, xanım, hey! [9, s.175].

Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili, poetik strukfuru, şeir dili, mətnin semantika və semiotikası haqqında tədqiqatlar da sübut edir. Qorqud şeirinin əsas sirri onun ölçüsüzlüyündədir, yaxud onda müxtəlif ölçülərin birləşməsində, “montaj”ındadır. F. Köprülzadəyə istinadən verilən məlumatda qeyd olunur ki, cığatay lüğətlərində ozan sözü “vəznəşir söyləyən şəxs” kimi şərh olunmuşdur. *“Deməli, bu şeiri vəznəşir deyən qorqudçu ozanlar deyərmişlər və bu deyilən vəzn ölçüsüzlüyü onların bir ölçüsü, norması imiş”* [2, s.461].

Akademik İ. Həbibbəyli sərbəst şeirin bizə kənardan gəlmədiyini, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda sərbəst şeir ənənəsinin mövcud olduğunu, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında nəinki sərbəst, hətta vəznli sərbəst şeir nümunələrinin olduğunu təsdiqləmişdir. Alimin fikrincə, *“sonrakı bütün dövrlər ərzində şeir həmişə zaman-zaman mövcud qəlibləri yumşaltmaq, möhkəmlənmiş normaları dəyişmək, qırmaq, azad və sərbəst olmaq proseslərini yaşamışdır. Fikrimcə, XX əsrdə sərbəst şeir mərhələsinin başlanması Azərbaycan poeziyasında əsrlər uzunluğunda gedən şeirdaxili sərbəstləşmə proseslərinin məntiqi nəticəsi idi”* [6, s.23]. Bu mənada heca və ərüzla müqayisədə poetik fikrin daha azad, maneəsiz, sərhədsiz ifadəsi baxımından sərbəst şeirin imkanları son dərəcə yüksəkdir.

3. Nazim Hikmət və Rəsul Rza sərbəstində Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikası

XX yüzillikdə Atatürk Türkiyənin yeni ideoloji-siyasi müstəviyə keçməsində müstəsna xidmətlər göstərdiyi kimi, Nazim Hikmət də Türkiyə və türk xalqlarının poetik düşüncəsində yeni azad, sərbəst şeir cığırını açmış, demək olar ki, sonrakı illərdə klassik üslubun, ərüzün türk ədəbiyyatı və mədəniyyətindən uzaqlaşmasında, zəifləməsində müəyyən rolu olmuşdur. Nazim Hikmət və Rəsul Rzanın sərbəstinin, şeir üslubunun Orxon-Yenisey kitabələrinin nəsr tipli şeir dili, “Kitabi-Dədə Qorqud” poetexnologiyası ilə eynilik təşkil etməsi heyvətamizdir. Məsələn, N. Hikmət avtobiografiyasının əsas cizgilərini qafiyəsiz, sərbəst şeir təhkiyəsində təbii danışiq intonasiyası hesabına belə cızırdı:

1902-də doğuldum,

doğulduğum şəhərə dönmədim bir daha,

geriyə dönməni sevməm.

Üç yaşında Hələbdə paşa torunluğu etdim

on doqquzumda Moskvada kommunist Universite öyrənçiliyi,

qırx doqquzumda yenə Moskvada Seka partiya,

on dördümdən bəri şairlik edirəm... [9, s.182].

Mətnə “doğuldum, doğulduğum, dönmədim, dönməni” və s. kimi sözlər eyni səslər ritm və intonasiyanı formalaşdıraraq axıcılıq yaratmış, poetik səsə çevrilərək qafiyə yükünü də,

demək olar ki, öz üzərinə götürmüşdür. “Sonu yaxşılıqla bitən kitablar” (*Sonu yaxşılıqla bitən kitablar yollayın mana, /qanadları qırılan təyyarə /sağ-salamat enə bilsin meydana. /Doktor gülərək çıxsın əməliyyatdan, /kor uşağın açılısın gözləri. /Güllələnərkən xilas edilsin partizan. /...kimsə həsrət çəkməsin artıq /Çörəyə, gülə, günəşə hürriyyətə...*) şeiri də belədir; “yaxşılıqla, yollayın, təyyarə, meydana; enə bilsin, çıxsın, açılısın, xilas edilsin, həsrət çəkməsin” eyni poetik forma vasitəsilə həm də semantik məna tutumunun dərinləşdirilməsini görmək mümkündür.

Qəliblərin mənəşəsindən azad fikir çalarlarının möhtəşəm ifadəsinə bədii imkanlar yaradan sərbəst şeirin universal bir poetik sistem olması qənaətini Rəsul Rza poeziyası da təsdiq etməkdədir:

*Pəncərəmi açdım sabaha,
gördüm insanlar keçib gedir;
illər üstündən,
aylar üstündən.
Sərhəd dirəklərindən körpülər salınıb,
dənizlər üstündən,
çaylar üstündən.
Zindan daşlarından yollar çəkilib,
kəndlər arasında,
şəhərlər arasında.
Bu yollardan keçib gedir insanlar;
ağı da,
sarısı da,
qarası da.
Mən də onların içindəydim... [12, s.297].*

Fikrimizcə, bu tip fikir çalarlarının rəng tablolarını qəlibləşmiş şeir vəznələri ilə ifadə etmək mümkünsüzdür. Bu mətnlərdə sözün səslənmə formasının birbaşa məzmunə, bədii qavramaya təsir və “müdaxilə etdiyini” düşünürük.

4. Milli sərbəst şeir hərəkatında Rəsul Rza həqiqəti

1950-ci illərin ortalarından siyasi sistemin ədəbiyyata, ədəbi fikrə təsiri və təzyiqinin zəifləməsi, sosrealizm yaradıcılıq metodunun tənəzzülü poeziyanı sosializm sistemi üçün ən uyumlu, çevik və kütləvi forma, təbliğat vasitəsi olmaqdan “azad etmişdir”. Rəsul Rzanın “*Pəncərəmə düşən işıq*” silsiləsi “*ədəbiyyatda gerçəkliyin daha açıq ifadəsinə doğru atılmış ciddi addım*”, “*Sarı dana və balaca qız*” şeiri... *Azərbaycan ədəbiyyatında socialist realizminin sədlərini qırıb aşan ciddi poeziya nümunəsi... sovet rejimi əleyhinə yazılmış sarkazmdır*” [7, s.337].

Demək olar ki, siyasi sistemin yaratdığı yeni ədəbi-tarixi şərait, şəxsiyyətə pərəstiş təzyiqindən azad olmaq mövzu sərbəstliyinə də yol açmışdır. Sərbəst formanın özü də məzmunun çoxqatlı şaxələnməsinə geniş imkanlar açmışdır. İlk dəfə olaraq “sovet rejimi və insan” konteksti əsas mövzu kimi Rəsul Rzanın “ittiham və lənət monoloqu” (Y. Qarayev) olan “Qızılgül olmayaydı” (1956-60) poemasında bütöv görünmüşdür. “Füzuli” (1958-65) və “etiraf janrı”nda olan “Qızılgül olmayaydı” poemaları həm də şairin milli şüur poeziyasına böyük dönüşü olmuşdur. Onun M. Hadi, H. Cavid, A. Faruq, S. Vurğun, M. Rəfili, S. Rəhman, N. Hikmətə həsr etdiyi şeirləri və “75-95 üçnən”, “Babək”, “Son gecə”, “Xalq şairi”, “Xalq həkimi” poemaları mənəvi özünüdərkədən qaynaqlanmışdır. Tənqidçi Ş. Salmanov yazırdı ki, *“Novatorluq - poeziyaya dövrün yeni faktını, yeni materialını, onun səciyyəvi, mənəvi-əxlaqi sifətlərini gətirməkdir, o şeyi gətirməkdir ki, həyatın özündə yeni və sağlamdır, fəal və mütərəqqidir”* [14, s.135].

Rəsul Rza elmi-nəzəri məqalələrində, məruzə və çıxışlarında, müsahibələrində, gənc şairlərə yazdığı tövsiyə məktublarında (“Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında”, “Mülahizələr”, “Kanonları pozaraq”, “Ümid və arzular”, “Şair Əli Kərim”, “Fikrət Qoca haqqında”, “Geniş yollara çıx”, “Ramiz Rövşən”, “İstedad+Zəhmət+Dözümlər”, “Şairlik ciddi sənətdir” və s.) ədəbi tənqid, vəzn, qafiyə, poeziya dili, üslubi neologizmlər, məcazlar sistemi, o cümlədən milli sərbəst şeirimizin nəzəri əsasları və qaydaları haqqında təsbitedici fikirlər söyləmiş, bu istiqamətdə poetik modellər ortaya qoymuş, bədii yaradıcılıqda uğurla təcrübə-sınaqdan keçirmişdir. “Kanonları pozaraq” məqaləsində poeziyanın qanuniləşmiş ölçü və ya qafiyə yox, fikrin, hissin, qavrayışın poetik ifadəsi olduğunu nəzərə çatdıran Rəsul Rza yazırdı ki, *“sərbəst şeir bütün qaydalardan azad olmaq demək deyil. Hər şey fikrə, məzmunun konkret ifadəsinə, ritmə tabedir. Sərbəst şeir poetik fikrin tam, təbii və sadə ifadəsi üçün böyük imkanlar açır. Şeir əlavə bəzək-düzəksiz, poetik olmalıdır. Qafiyə o zaman lazımdır ki, poetik fikrin daha qabarıq ifadəsi onu tələb etsin. Ölçü kimi bənd də fikri buxovlayır, poetik orqanizmə bir çox lüzumsuz, gərəksiz şeylər gətirir”* [11, s.52].

Eyni zamanda şairin bu sahədə silsilə şeirləri də (“Aydındır şeir dili”, “Yeni söz”, “Ənənə”, Məzmun”, “Fantastika”, “Natiq dedi ki”, “Mahni”, “Qısa şeir”, “Şeir vəznə və məhəbbət haqqında dastan”, “Ənənəçi donuz”, “Qafiyə”, “Neyləyim, ay bala!”, “Mayakovski”, “Tapşırıqlı mərdimazar”, “Tənqid nəcib sənətdir”, “Belələri də var”, “Darısqallıq” və s.) vardır ki, heç də məqalələrindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə şeirlərdə yerli-yersiz qafiyəçiliyin, bəndin, ölçü kimi heca və əruz vəzninin fikri çərçivəyə almaqla əlavə rəng, boya, söz və ifadə yükü gətirməsi kimi nəzəri fikirlər poetikləşmiş, qələm dostlarına cavab kimi meydana çıxmışdır. Məsələn, “Neyləyim, ay bala!” (1961) şeirində şair onun “sığalsız”, qafiyəsiz misralarına ağız büzənlərin şeir “məharətini” (“Kimi özgə sözünü /noğul kimi udur, /kimi cırıldadır /köhnə cəhrəsini”) yada salmış və ona irad tutanların özünü kəskin ittiham obyektinə çevirmişdir: *Nə qaşına sürmə çəkmişəm, /nə ənlilik-kirşanlamışam/çöhrəsini. /Sətirlərim sığallı deyil, /şəkərli, ballı deyil./ Qafiyə axtarırsan,/yerli-yersiz./ Misralar da/həmboy olsun,/ həm rəng*

olsun, /həm də əkiz... /Saqqız kimi çeynəmə /xurcun qafiyələri. /Fikrin var, /söz danış. /Ağzını büzmə, /yüzdə birini qanmamış! [13, s.106].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan poeziya məkanında 1920-30-cı illərdə formalaşan sərbəst və modern şeirin (N. Hikmət, M. Rəfil, Ə. Nazim, Ə. Fövzi, A. Fəruq, S. Rüstəm, S. Vurğun, M. Müşfiq, R. Rza, N. Rəfibəyli) repressiya və II Dünya müharibəsi illərində ləngiməsi və “boğulması” kimi ədəbi faktor da bu mərhələdə yenidən “böyük qayıdış”la (R. Rza, Ə. Kərim, Ə. Salahzadə, İ. İsmayilzadə, F. Qoca, F. Sadıq, V. Səmədoğlu, A. Abdulla, Ç. Əlioğlu, V. Cəbrayilzadə, R. Rövşən) nəticələnmişdir. Akademik İ. Həbibbəyli belə qənaətə gəlmişdir ki, *“Sərbəst şeirin Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir inkişaf mərhələsi səviyyəsinə çevrilməsində xalq şairi Rəsul Rzanın xidmətləri müasiri olmuş və sərbəst şeir yazmış şairlərin hamısından qat-qat çoxdur. Rəsul Rza yeni epoxada Azərbaycan sərbəst şeir məktəbini yaratmış qüdrətli sənətkardır”* [8].

Digər bir tərəfdən, o dövrdə sərbəst, verlibr poeziya tərcümələrini də yaddan çıxarmaq olmaz: Rəsul Rzanın V. Mayakovskidən, eləcə də F. Viyon, R. Berno, H. Heyne, M. Lermontov, E. Verxarn, H. Lonqfello, U. Uetmen, A. Rembo, P. Elyar, F. Lorka, E. Mejelaytis, N.F. Qısakürək, F.H. Dağlarca və başqa dünya poeziyası nümayəndələrindən məhsuldar tərcümələri də Azərbaycan coğrafiyasında sərbəst şeir hərəkatına böyük ədəbi təkan vermişdir.

Düşünürük ki, lirik-romantik təmayülün, hecanın əsas siması, ənənəvi ədəbi məktəb yaradıcısı S. Vurğunun vəfat etməsi (1956) faktoru da sərbəst şeir hərəkatına gücləndirmişdir. S. Vurğundan sonra Azərbaycan poeziyasının epik şeir “cinahı” zəifləmiş, ədəbi prosesdə ideya-estetik baxımdan ənənəçilərə bir növ “müxalifətdə” olan novatorçuların - sərbəstçilərin mövqeyi güclənmiş və ədəbi-tarixi şərait özü Rəsul Rzanın milli sərbəst şeir məktəbini yaratmışdır: Ə. Kərim, Ə. Salahzadə, İ. İsmayilzadə, V. Səmədoğlu, F. Qoca, F. Sadıq, A. Abdulla, R. Rövşən, V. Cəbrayilzadə, İ. Saleh, Ç. Əlioğlu, A. Abdullazadə, R. Yusifoğlu və b. 1960-80-ci illər poeziyasının mövzu-fikir, dil-üslub xüsusiyyətlərinin, şeir texnikasını, yazı və oxu mədəniyyətinin, qəhrəman konsepsiyasının dəyişməsində, sovet adamı obrazının “kiçik adam”, adi insan obrazı ilə əvəzlənməsində onların da ədəbi xidmətləri danılmazdır.

Nəticə. Rəsul Rza və bu ədəbi məktəbin cığırdaşları Qərb modernizminin təsiri ilə yanaşı, qədim türk şeirinin, “Bilqamış”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un şeir poetikasını da gen yaddaşından XX yüzilliyə - yaratdıqları poetik mətnlərə novatorcasına “daşıya bilmişlər”. Rəsul Rzanın modern və sərbəst şeir təcrübəsindən istifadə etmiş 1960-80-ci illər poetik nəslə 1990-cı illər poeziyası və XXI yüzilliyin əvvəlləri üçün həm də ənənə yaratmışlar. Çağdaş dövrümüzdə türk xalqlarının poeziyasında sərbəst, “azad şeir” estetikası sürətlə inkişaf edir, yeni poetexnologiyalarla zənginləşməklə qədim türk şeirinin elementləri dövrümüzdə novatorcasına transformasiyaya olunur, qəliblənmiş vəznələri üstələyir.

Ədəbiyyat

1. Atabəyli N. (2017), Azad Şeir və Onun Poetikasi. Bakı, Step Ltd kino şirkəti, 348.

2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2007), 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 632.
3. Ədilli Ş. (2014), Azərbaycan Şeirində Forma Məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 144.
4. Əsgərli Ə. (2014), XX Əsr Azərbaycan Şeirinin Poetikasi. Bakı, Apostroff, 316.
5. Heyət C. (1993), Türklərin Tarixi və Mədəniyyətinə Bir Baxış. Bakı, Azərnəşr, 176.
6. Həbibbəyli İ. (2017), Rəsul Rzanın sənət qüdrəti. Ədəbiyyat qəzeti, 20 may.
7. Həbibbəyli İ. (2019), Azərbaycan Ədəbiyyatı: Dövrləşdirmə Konsepsiyası, İnkişaf Mərhələləri. Bakı: Elm, 452.
8. Həbibbəyli İ. (2020), Milli sərbəst şeirin uvertürası. Azərbaycan qəzeti, 19 may.
9. Hikmət N. (2006), Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 496.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (2004), Bakı: Öndər, 376.
11. Rza R. (2002), Seçilmiş Əsərləri: 5 cildə, V cild. Bakı: Azərnəşr, 458.
12. Rza R. (2005), Seçilmiş Əsərləri: 5 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 304.
13. Rza R. (2005), Seçilmiş Əsərləri: 5 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 320.
14. Salmanov Ş. (1982), Müasirlik Mövqeyindən (Məqalələr). Bakı: Yazıçı, 205.